

будувати замість старого палацу золоту палату з кришталевим мостом та розрівняти всі гори в державі і на їх місці засіяти поля), які загадує хлопець, Гайгай виконує з фантастичною легкістю. Але коли до цієї складної справи долучається хлопецьв дружина-царівна, Гайгай зазнає нищівної поразки: "Но, ходи сюди, – покликкала жінка чоловіка. – Третя задача пішла в нашу користь. І запам'ятай: прислів'я про жінок, що в них довге волосся, а короткий розум, – неправильно вигадане" ("Гайгай").

Таким чином, перед тим, як стати чоловіком царівни, герой (для казки не так важливо: царевич це чи простий мужичий син) проходить цикл складних, практично не виконуваних випробувань, які мають на меті "протестувати" його з усіх поглядів: на фізичну та розумову силу, на практично-господарські вміння найрізноманітнішого характеру. Позитивний результат цих випробувань виступає свідченням відповідності героя необхідним суспільно-виробничим нормам та готовності одержати руку царської доньки. Усе це є ознаками ініціанта, що вдало пройшов усі обрядові фази.

Отже, українська чарівна казка донесла в собі до часу своєї писемної фіксації систему ініціаційних випробувань, що мали величезне значення для архаїчного обряду посвячення юнаків (рідше – дівчат) у дорослі члени колективу і відображали уявлення спільноти про необхідні для повноцінного життя її члена уміння, знання та риси характеру. Різнопланові тестування ініціанта формували процес "виготовлення" успішної (за тогочасними уявленнями) людини. Ця антропоцентричність ініціацій-

ного обряду має в собі величезні та ще не освоєні науковою думкою у багатьох аспектах цілинні простори.

1. *Авиліова І.К.* Словарь основных этнографических (этнологических) понятий и терминов: Учеб. пособ. – Владивосток, 1999; 2. *Балушок В.Г.* Обряды ініціації українців та давніх слов'ян. – Львів-Нью-Йорк, 1998; 3. *Войтович В.М.* Українська міфологія. – К., 2002; 4. *Геннел А.* Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – М., 1999; 5. *Гнатюк В.* Українська народна словесність: В справі записів українського етнографічного матеріалу. – Відень, 1916; 6. *Грушевський М.С.* Історія української літератури: В 6 т., 9-ти кн. – К., 1993. – Т. 1; 7. *Давидюк В.Ф.* Кроковее колесо: Нариси з історичної семантики українського фольклору. – К., 2002; 8. *Давидюк В.Ф.* Первісна міфологія в українському фольклорі (синхронічно-хронологічний аспект): Автореф. дис. ... д-ра філол. н. – К., 1998; 9. *Давидюк В.Ф.* Первісна семантика українського фольклору. – К., 1997; 10. *Давидюк В.Ф.* Українська міфологічна легенда. – Львів, 1992; 11. *Дунаєвська Л.Ф.* Від упорядника // Українські народні казки. – К., 1992; 12. *Дунаєвська Л.Ф.* Колиска добрих див // Українські народні казки / Упоряд. та передм. Л.Ф. Дунаєвської. – К., 1990; 13. *Дунаєвська Л.Ф.* Українська народна проза (легенда, казка): Еволюція епічних традицій. – К., 1997; 14. *Еремїна В.И.* Ритуал и фольклор. – Л., 1991; 15. *Лановик М.Б., Лановик З.Б.* Українська усна народна творчість: Підруч. – К., 2005; 16. *Малиновский Б.* Магия, наука и религия. – М., 1998; 17. *Мишанич С.В.* Усна народна творчість // Культура і побут населення України: Навч. посіб. / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюк, В.Ф. Горленко та ін. – К., 1993; 18. *Осієнко І.* Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1991; 19. *Пономарьов А.П.* Царина народної уяви та її класичні розробки // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992; 20. *Пропл В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. – М., 2000; 21. *Пропл В.Я.* Морфология «волшебной» сказки. Исторические корни волшебной сказки. – М., 1998; 22. *Пропл В.Я.* Фольклор и действительность. – М., 1976; 23. *Путилов Б.Н.* Проблемы типологии этнографических связей фольклора // Фольклор и этнография: Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. – Л., 1977; 24. *Руднев В.А.* Древо жизни: Об истоках народных и религиозных обрядов. – Л., 1989; 25. *Токарев С.А.* Ранние формы религии. – М., 1990; 26. *Фрэзер Дж. Дж.* Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М., 1980; 27. *Фрэзер Дж. Дж.* Фольклор в Ветхом завете. – М., 1990.

Надійшла до редколегії 03.11.06

Т. Клоун, асп.

УКРАЇНСЬКІ ДИТЯЧІ ЛІЧИЛКИ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОЛЬКЛОРНОГО ЖАНРУ

Розглянуто питання еволюції такого жанру дитячої творчості, як лічилки. Досліджено лічилки "заумні", їх походження, лексичний склад та будову.

Is devoted to the problem of evolution of such genre as rhyme-countings. The origing and lexical structure of "nonsensical" rhyme-countings are analysed.

З життям дитини у традиційному народному побуті міцно пов'язане художнє явище, що у фольклористів дістало назву дитячий фольклор. Дитячий фольклор – вічний, бо вічне дитинство, котре дане людині, щоб грати та, граючи, творити життя. Саме гра і є основним видом діяльності в дитячому віці. На початку минулого століття видатний нідерландський історик Й. Хейзінга, автор "Homo ludens", писав, що діти не можуть не грати [21, с. 23-24]. А для того, щоб чесно визначити роль і місце у грі кожного з її учасників, з давніх-давен діти завжди користувалися лічилками – невеликими за обсягом віршованими творами, які складаються у більшості випадках із незрозумілих, вигаданих слів, або співзвуч із строгим дотриманням ритму. Враховуючи це визначення, ми в дослідженні ставимо за мету проаналізувати лічилки із переінакшеними, "заумними" словами, зокрема простежити їх походження та охарактеризувати лексичний склад. Актуальність запропонованої роботи зумовлена також необхідністю з'ясувати механізми утворення нових лічилочних текстів. До цього часу ці питання розглядалися дещо в іншому ракурсі.

Якщо збирання лічилок в Україні вже проводилося у XVIII-XIX ст. і проходило в загальному процесі збирання дитячої фольклорної творчості взагалі, то дослідження цього жанру розпочалося значно пізніше. Фольклористи лічилку "визнали" й дитячу лічилочну поезію давно виокремили як особливий фольклорний жанр. Варто згада-

ти і слова дослідниці російського дитячого фольклору О. Капіці, яка казала в 1928 році, що цей термін міцно увійшов в ужиток.

Найавторитетнішим дослідником лічилок і досі залишається сибірський професор-фольклорист Г. Виноградов. У 1930 році він опублікував працю, у якій розглядає найбільш, за його словами, "популярний і найскладніший вид дитячого фольклору ігрові прелюдії" [4, с. 111], або лічилки. Лічилки – римовані тексти, які використовують діти, аби визначити ролі чи встановити чергу для початку гри. Вчений на багатому фольклорному матеріалі розробив одну з найперших класифікацій цього жанру, взявши за основу словниковий склад лічилок, і виділив "лічилки-числовки", "заумні лічилки", "лічилки-замінки" [4, с. 45-47]. Дослідник дитячого фольклору Сибіру М. Мельников додає, що за силою естетичної дії на дітей, за своєю розповсюдженістю, за кількістю творів лічилки не мають собі рівних. А в основу класифікації жанру пропонує покласти композиційний принцип і виділити такі групи лічилок: заумні, кумулятивні та сюжетні [14, с. 135]. Його колега А. Баранцев вважає, що надійним принципом класифікаційного поділу лічилок, або ігрових віршів є їх жанрові ознаки з урахуванням змісту чи теми й називає майже три десятки груп лічилок [3, с. 180-185]. Вчений зауважує те, що термін "лічилка" придатний не для всіх різновидів ігрового слова. Визначення "віршик із лічбою" найбільше

відповідає таким лічилкам, у яких для вибору рахують один, два, три тощо. Дитячі ігрові вірші, на думку А. Баранцева, різноманітні за змістом та формою і тому можуть мати різні терміни: "жеребьевки, ведалки, ворожитки, конанье, приговорки, речитатив, скандирование, прибаутка, прибабка" [3, с. 178-179]. Класифікація білоруської дослідниці Г. Барташевич є найпростішою. Фольклорист розподілила твори на сюжетні та безсюжетні [8, с. 136]. І на думку українських вчених, які поділяють цю позицію, такий підхід "дозволяє найбільш повно охопити строкате розмаїття творів жанру" [5, с. 218] й "залишає менше можливостей для суб'єктивних суджень" [8, с. 136]. Проте вітчизняні науковці вносять деякі уточнення: серед дитячої лічилної поезії, крім сюжетних творів, є чимало зразків, що містять конкретні образи, а власне сюжет у них відсутній. Л. Долженко, розглядаючи закономірності побудови текстів лічилок, взагалі вважає, що величезна кількість таких творів, а також наявність у них "заумних" елементів поки не дозволяє дати їхню класифікацію [9, с. 72].

Діти постійно грають, а тому й лічилки завжди існують і існують, – це факт, який не потребує додаткових доказів. Однак Ф. Ар'єс, автор знаменитої книги "Дитина і сімейне життя за старого порядку" (1960), досліджуючи еволюцію дитинства в європейській свідомості, констатує, що у середні віки не було специфічних дитячих ігор. Французький історик з'ясує, що дитина грала в ті ж ігри, що і дорослі, а дорослі, навпаки, знаходили задоволення в тих забавах, які зараз називають дитячими [2, с. 80]. Лічилка перейшла до дітей від дорослих разом з грою, яку вона супроводжує, і свого часу була зовсім не дитячою забавою. Саме дорослі, вважають вчені-фольклористи, склали лічилки, що з часом перекочували в дитяче середовище [12, с. 265].

Вік перших лічилок встановити складно. Але вчені однак виступають за те, щоб коротенькі римовки своїм корінням сягали давнього народного побуту та ритуалів й існували вже в часи першої системи лічби. Скажімо, дослідник російського фольклору В. Анікін припускає, що лічилка "...виникла на зорі людської історії, в надрах первісного ладу, у неподільному зв'язку з усім колом давніх понять і уявлень людей" [1, с. 116]. А фахівці з історії релігії додають, що лічилка як "своєрідний жанр дитячого фольклору" [16, с. 105] утворилася на основі такого жанру фідеїстичного (від лат. fides – віра) слова, як замовляння. Ця думка підтверджується тим, що у східних слов'ян лічилки інколи називають "ворожитки", "ворожба", "жеребьевые заговори", "варажбіткі", "гадалки".

Припускають, що лічилки походять і від мисливського жеребкування, пов'язаного з ворожінням: "пощастить" – "не пощастить", а також з магією, яка має принести удачу під час полювання. Таке жеребкування передбачало перерахувати учасників та розподілити ролі. Числа в архаїчній уяві мали особливу магічну силу. Їхні назви у багатьох народів табувалися. Це пов'язано з вірою в щасливі та нещасливі числа.

Окрім того, люди вірили, що їх чують та розуміють птахи, тварини, риби. Готуючись до полювання або до промислів, люди приховували свої приготування. Учені встановили, що природа, тварини, мисливське знаряддя називалися умовними, підставними словами. Звичайно, існувала сувора заборона і на лічбу. Люди побоювалися гніву духів лісу, річок, лісовиків, які могли розсердитися на людей через велику здобич або багатий улов. Заборона рахувати створювала незручності, але без лічби не можна було обійтися. Тому вони користувалися таємними, умовними системами лічби, щоб ввести в оману потойбічні сили. Люди придумали "за-

перечний" рахунок, наприклад, до кожного числівника додавали заперечну частку: ні раз, ні два тощо. Лічилні слова могли спеціально змінюватися або ж замінюватися беззмістовними співзвуччями, інколи зовсім незрозумілою абракадаброю. Такі словесні утворення – прототипи лічилок – розуміли люди однієї групи, але для інших вони не мали значення. Їхній реальний зміст відступав вже на другий план. До речі, російський поет, прозаїк В. Хлебников акцентував на особливій владі цієї мови над свідомістю, особливому праві на існування разом з мовою зрозумілою.

Лічилки, лексика, слова яких переважно переінакшені, незрозумілі, дістали назву "заумних" творів. Цю групу виокремлюють чітко в різних дитячих культурах, і в українській зокрема. Міцна традиція пов'язана, як переконують російські фольклористи, саме з "заумною" мовою лічилок. Дослідження свідчать про те, що "заумні" лічилки (або численна кількість беззмістовних слів у них) характерні для фольклору різних народів. Відомо, що мова замовлянь для тих, хто оточує, загалом була незрозумілою. Їхня сила полягала в гіпнотичній дії самого замовляння (у публікаціях про лічилки звертають увагу на їхню фасцинуючу функцію, від англ. fascinate – чарівність [12, с. 265; 15, с. 32]), багато в чому визначеній його ритмічною організацією. Осць ця сила ритму повністю використовується і лічилками, важливим елементом яких є також лічба. А поєднання раціональної і точної лічби та нераціональної стихії безглузких слів видається неприйнятним. Але, як зазначає дослідник із Санкт-Петербурга, суперечностей не може бути: замість раціональної точності – магія числа, яке втрачає своє конкретне значення. Тоді "заумна" мова поєднується із "числівкою" [12, с. 266] і утворюється лічилка з великою кількістю різноманітних беззмістовних слів. Це одна з найбільш цікавих мовних особливостей "заумних" "ігрових прелюдій".

Частіше "заумні" слова починають собою лічилку: Дузінь, дузінь, передузінь; вийди кінь ... [10, с. 50]

У багатьох випадках незрозумілі слова з'являються на початку першого рядка, а потім повторюються у всьому тексті:

Еники, беники
Їли вареники,
Еники, беники, раз
Вийди (ім'я) в запас [11, с. 36].

Існують і такі лічилочні тексти, які повністю складені із безглузких слів, і тоді вже дивним є звичайне, зрозуміле українське слово серед нагромодження беззмістовних. Очевидно, що добре відомі слова тут необов'язкові, їх можна замінити будь-якими іншим, аби не порушувалася загальний ритм:

Ене, бене, реч,
Вінтер, вінтер, теч,
Ене, бене, раба,
Вінтер, вінтер, жаба [7, с.241].

Або:

Еньки, меньки, рука, дяля,
Руся, коса, румен, дяля,
Ето, ноч, бука, проч,
Шара, вара, дуба, сток [11, с. 74].

Деякі фольклористи кажуть: це не "заумна" мова, це – секретна мова і лічба мандрівних торговців і майстрів. Інші переконливо доводять, що деякі лічилки ма-

ють певний зв'язок із обрядовими текстами католицької церкви, із латинською шкільною поезією Середньовіччя. Прикладом і може слугувати вищенаведений текст лічилки, компоненти якого – латинського походження: bene – добре, res – справа, річ. За декілька століть ця лічилка стала загальноєвропейською. Стародавні назви чисел неначе розчинилися в "заумі" й, втративши зміст, обов'язково підпорядковуються єдиному закону – ритмічному. Відсутність логіки – мета "заумних" лічилок. Ще Г. Виноградов у дослідженні про "ігрові прелюдії" відзначав: у великій кількості лічилок діти виявляють негативне ставлення до слова як до логічного матеріалу. У цьому переконують тексти, переповнені словами, позбавленими логічного змісту, а наповнені змістом емоційним, "заумним".

Паралель із вже наведеним прикладом утворює і лічилка "Еники-беники", яка багатьом відома ще з дитинства. Її текст допоміг російським науковцям прослідкувати напрямком, в якому варто шукати джерело запозичення: лінгвістичний аналіз творів показує зв'язок компонентів цієї лічилки з німецьким джерелом часів Середньовіччя. Дослідник навіть наводить можливий текст відповідної "середньовісньонімецької примовки", якою користувалися дорослі в популярній грі "в кості", називає його "замовлянням на кості":

Einic bein (ic) doppelte.
Triff. Traf. Domine.
Stoss [18, с. 160].

Український варіант тексту змінив жанр і використовується дітьми як лічилка, у якій від німецького збереглися тільки зачин – "einic bein (ic)" і, очевидно, останнє слово "stoss":

Йшов крокодил, трубку кури,
Трубка впала та написала:
Ені-бені, рікі-факі, турба-урба, сінтібряки,
Десус-деус, касмадеус, бац! [11, с. 37].

Як бачимо, незрозумілі "заумні" слова, а у дитячій термінології "іноземні", або "тарабарські", часто повторюються. Варіантність "зауму" можна пояснити природнім бажанням дітей вигадувати, додавати щось своє власне, замінювати слова на співзвучні і взагалі поповнювати свій словниковий склад звідки тільки можна. Наприклад, запозичувати із мов тих народів, з якими вони спілкуються або живуть поряд. Фольклористи, які займаються аналізом лічилок, знаходять у них слова з польської, французької, татарської й інших мов. Такі твори, зрозумілі в середовищі, де вони виникли, потрапляючи з часом в нове, втрачали свою зрозумілість. Нові виконавці викривляли незрозумілі їм слова так, що на сьогодні про початкове походження деяких з них можна лише здогадуватися. Наприклад, лічилка, у якій простежується вплив на дітей єврейської мови:

Одино, бабино,
Двікоті, ремено,
Шейлом, бейлом,
Стоколос, поволос,
Бібки, кльоц [7, с. 238].

Деякі поетичні твори навіть є переінакшеними уривками християнських, католицьких, мусульманських та іудейських молитв:

Оче наш,
Батько ваш
Кури крав,
У мішок клав;

Кури сокочуть,
Бо йісти хочуть [13, с. 125].

Поряд із вживанням у лічилках слів з елементами різних мов діти переробляють числівники рідної мови. Дослідниця українського дитячого фольклору Г. Довженок серед творів виділяє ті, що є лічбою до 8, 10, 12, 14 тощо. Лексика таких лічилок – це спотворені форми числівників, або слова-замінники: Одіян, другіян; тройцак, царицан; падан, ладан; сукман, дукман; дивен, дикса [10, с. 50].

Можна стверджувати, що беззмістовні слова цієї лічилки – аналоги числівників від одного до десяти, де одіян – один; другіян – два; тройцак – три; дикса – десять тощо.

Трапляються випадки, коли діти з різних причин забувають окремі частини вірша, і замість спотворених числівникових форм з'являються повнозначні слова:

Екіти, пекети,
Сукін ме,
Хабель, мабель,
До мене.
Тікі, пікі,
Грамотики,
Ліз хорт,
Заяц, чорт [13, с. 123].

У цій лічилці звертає на себе увагу поєднання "заумних" слів та зрозумілих. Як свідчать дослідження, значна частина "тарабарських" слів бере витоки із латини, грецької та німецької мов. Окремі лічилочні тексти могли поширюватися із західних країн до східних слов'ян із переселенцями. І важливо те, що мовний фон за таких обставин тривалий час не змінювався, значення слів залишалося сталими. Середовищем для виникнення і побутування лічилок були школи, семінарії й інші навчальні заклади, у яких викладали іноземні мови. Тому зрозумілим є вживання в наведеній лічилці слова "грамотики", яке у дитячій поезії часто згадується. До речі, Г. Виноградов і пропонував шукати джерела лічилочних текстів у школі та в книзі. В основу лічилок, на його думку, лягли словесні твори дидактичного характеру, за допомогою яких вихователі полегшували засвоєння лічби.

Виникаючи в різних місцях, поширюючись серед різних дитячих культур, переходячи від однієї мови до іншої різними шляхами, лічилки з використанням "заумних" слів будуються за однаковою моделлю. Приклади, наведені вище, показують, що "заумна" лічилка складається часто із двох компонентів, які утворені за принципом повторення з деякими фонетичними розбіжностями (еники-беники; ені-бені; тікі, пікі; турба-урба; хабель-мабель; десус-деус) та закінчуються ритмічною віділенним, як правило, односкладовим вигуком (бац, кльоц, сток). Рідкісні, а тому нетипові випадки точного повторення компонентів: дузинь, дузинь; вінтер, вінтер. Проте, поки що не виписані єдині норми графічного оформлення таких слів, словосполучень. Повтори в лічилках пишуться через дефіс, через кому, або без розділових знаків. А деякі складові частини взагалі асоціюються з власними іменами і пишуться з великої літери та через кому: "Еники, Беники, їли вареники". До речі, власні імена, які складаються з двох частин, чудово запам'ятовуються. У цьому контексті пригадується персонаж "Ревізора". М. Гоголь по-своєму використав цей прийом і нагородив одного з героїв іменем Ляпкін-Тяпкін. Російські філологи, аналізуючи мовні особливості лічилок, зокрема "заумних" слів, пропонують визнавати окремим лічилочним словом не частину повтору, а – із врахуванням ритмічної єдності й фонетичної схожості цих частин

– увесь компонент в цілому: еники-беніки; енькі бенькі; одноном, подвоном. А правильним орфографічним варіантом буде написання слів через дефіс [17, с. 118].

Відносно граматичного складу лічилок, котрі містять елементи "заумності", слід сказати, що твори, "насичені" великою кількістю переінакшених назв числівників, легко впізнаються. Незвичайні числівникові форми творяться суфіксальним способом: одно, другян, бабино, воронець, ченчик. У дитячих лічилках з'являються слова, утворені за допомогою префіксально-суфіксального способу: передузінь, попятом та ін. У наведених лічилках поширені іменники, переважно стилістично нейтральні; дієслова; різноманітні вигуки; прикметники представлені не дуже широко.

Як бачимо, лічилочні слова чи словосполучення будуються єдиним способом. Завдячуючи цьому, очевидно, словниковий склад лічилок може без проблем "мігрувати" з однієї мови до іншої, від одного дитячого колективу до іншого. А для дитини, котра використовує лічилку з конкретною практичною метою, абсолютно не має значення, звідки походять її елементи. Важлива привабливість лічилки, її магічність та здатність римуватися. "Заумні" слова, не маючи семантики звичайних, зрозумілих, творяться за особливим звукосемантичним принципом, де не останню роль відіграє ритм. Про важливість ритму, підкресленого скандування (а не змісту), за допомогою якого здійснюється головна функція лічилок, писала Г. Довженок. "Заумну" мову вчені характеризують як "звукомову", "артикуляційний танок", "деформацію практичної мови" та підкреслюють її фасцинуючу та поетичну функції [15, с. 30].

Автори досліджень про лічилки, і не тільки "заумні", пишуть про їхню сталість. Оскільки гра завжди є, тому буде існувати і лічилка, яка її "обслуговує". Г. Виноградов ще у 20-і роки зробив такий висновок: значний обсяг традиційного матеріалу звільняє дітей від необхідності створювати нові лічилки, а якщо вони виникають, то рідко. І водночас додає таке: створюючи нові тексти, діти намагаються наслідувати старі, запозичують іноземні зразки, використовують як лічилки словесні твори із книжок.

Російський дослідник Є. Костюхін вважає, що репертуар лічилок, як не дивно, молодий і різноманітний, постійно оновлюється та змінюється услід за культурою, яка, зрештою, відіграє значну роль у творенні цього жанру дитячої творчості. Матеріалом для лічилок є, звичайно, власне дитячий побут, і, як ми згадували вище, побут дорослих також впливає на фантазію дітей. Образно висловилося психолог М. Осоріна про запозичення дітьми тем, образів із дорослого життя: "У цілому механізм асиміляції – культурного "переварювання" текстів, що впали додолу, до маленьких із бенкетного столу дорослого життя, – дуже схожий на дитячі способи використання уламків речей дорослих..." [19, с. 105].

Сьогодні діти пам'ятають лічилки зі столітньою історією і про яблуко, і про торбу. На сторінках "Харьковського Сборника" в матеріалах про етнографію краю надруковано величезну кількість лічилок, або, як назвали автори, "немудреные стишки", до дитячих ігор. Серед них і такі:

Котилася торба
З високого горба,
А в тій торбі
Книш, паляниця.
Кому припадецьця
Той буде жмурицьця.

Котилося яблочко,
В огород, в огород.
Хто взяв яблочко?

Войвод, войвод.
Войводова жена
Породила три сина –
Й попа, і дяка,
Й сребренника.
Дзень-брязь,
Вийшов князь [20, с. 334].

Цими творами користувалися діти іншої території – їх зафіксував у "Матеріалах для етнографії Херсонської губернії" (1916 р.) І. Бессараба. І якщо текст лічилки "Котилася торба" залишився незмінним, то в творі про яблуко діє інший герой [13, с. 98]. І вже через століття знаходимо варіанти цих лічилок в альманасі фольклорно-етнографічних матеріалів, які зібрили школярі Дніпропетровщини:

Котилася торба
З великого горба.
В тій торбі
Хліб, сіль, пшениця.
З ким ти хочеш поділитися? [11, с. 37].

Механізми утворення нових лічилок остаточно ще не досліджені. Виноградов вважав, що в основі новостворів лежить принцип випадкових асоціацій. Як зазначає Є. Костюхін, тексти лічилок не стійкі й постійно оновлюються, а ось функція у них незмінна. Його колега Л. Долженко доводить, що лічилок не так багато, як видається. В основі створення багатьох з них лежить принцип повторення словосполучення, фрази або тексту [9, с. 72-73]. Більшість нових текстів виникає в результаті трансформації певних вихідних текстів двома способами. Або за принципом десемантизації (тобто втрати смислу), який є найбільш розповсюдженим, або – семантизації (коли незрозуміле слово замінюється іншим). Другий шлях Л. Долженко вважає характерним для лічилок нового часу. Якщо зважати на цей підхід, то виявляється, що "заумні" лічилки можуть з часом зникнути. Але найбільш стійкою основою усіх варіантів вихідного тексту лишається його ритмічна структура.

Ми пропонуємо розглянути трансформацію сюжету лічилки "Котилося яблочко...". У кінці XIX ст. текст цієї лічилки, який ми вже цитували, в однаковому звучанні зафіксований у декількох джерелах [20, с. 334; 10, с. 51]. У першій половині XX ст. друкується інший варіант з незначними змінами: яблуко, яке котилося в горі, взяла вже "пироводова жена". А вже одна з останніх версій цієї лічилки має іншу сюжетну лінію:

Катилась апельсина,
По городу Берлину,
Уроки не учила
И "двойку" получила,
А потом пошла гулять –
Получила цифру "пять",
А потом пошла в больницу –
Получила "единицу" [6, с. 145].

Лічилка відрізняється від своїх попередниць, по-перше, сюжетом, по-друге, з'являються нові герої, які в дитячій уяві здійснюють неймовірні речі. У творі вдало поєднується стара форма і сучасні образи. До речі, одна з характерних ознак сучасної лічилки – заміна персонажа. Нові реалії не створили нових художніх принципів. Однак тенденція в розвитку цієї лічилки очевидна. Лічилочні твори діти "наповнюють" деталями сучасного побуту, з якого вже будують нереальний світ. Тому лічилка стає схожою на небиліцю.

Як бачимо з наведених текстів, один із шляхів розвитку лічилки – це перетворення її у веселі небиллиці. А звідси ще одна властивість багатьох текстів дитячого фольклору, і лічилки зокрема – поліфункціональність. І, очевидно, що від давніх замовлянь у деяких сучасних лічилках залишилося не так багато рис. На зміну лічилкам, котрі народилися багато років тому, приходять нові, із сучасними темами, героями, образами. На завершення варто додати, що лічилка – це не тільки "прелюдія до гри", а й сама гра-імпровізація, яка в гарному виконанні дарує естетичну насолоду.

1. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – М., 1957; 2. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. – Екатеринбург, 1999; 3. Баранцев А.Д. Детские считалки как фольклорный жанр // Вопросы развития жанров в русской литературе и устном народном творчестве // Ученые записки. – Калинин, 1970. – Т. 77; 4. Виноградов Г.С. Русский детский фольклор. – Иркутск, 1930. – Кн. 1; 5. Грайворонська О.В. Деякі мовні особливості українських дитячих лічилки // Лінгвістичні дослідження: Зб. наукових праць. – Харків, 1998. – Вип. 1; 6. Дитинство і народна культура Слобо-

жанщини (Матеріали фольк.-етнограф. експедицій 1992-2000 рр.). – Х., 2000; 7. Дитячий фольклор / Упор. Г.В. Довженко. – К., 1986; 8. Довженко Г.В. Український дитячий фольклор: Віршовані жанри. – К., 1981; 9. Долженко Л.Р. Закономерности построения текстов считалки // Этнолингвистика текста. Семиотика малых форм фольклора. – М., 1998. – Ч. II; 10. Иванов П.В. Игры крестьянских детей в Кузянском уезде. – Х., 1889; 11. Калита: Альманах фольк.-етнограф. матеріалів учнів шкіл Дніпропетр. обл. – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 1; 12. Костюхин Е. Детские считалки вчера и сегодня // Искусство устной традиции. – СПб, 2002; 13. Материалы для этнографии Херсон. губернии. Собрал И.В. Бессараба // Сб. Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Петроград, 1916. – Т. ХСІV – № 4; 14. Мельников М.Н. Русский детский фольклор. – М., 1987; 15. Мерлин В.В. О "заумном языке" детских считалок // Литература и фольклор Урала (Респуб. сб. науч. трудов). – Пермь, 1978; 16. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Учеб. пособ. – М., 1998; 17. Николаев С.П. Считалки и считалочные слова // Русская речь. – М., 1988. – Январь-февраль; 18. Орел В.Э. Эникибеники ели вареники // Русская речь. – М., 1978. – Январь-февраль; 19. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб, 1999; 20. Харьковский Сборник. – Х., 1895. – Вып. 9; 21. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. – М., 2004.

Надійшла до редколегії 17.10.06

О. Собецька, здобувач

КАЗКА "ОЛЕНЬ, ЧЕРЕПАХА І ПТАХ" У КОНТЕКСТІ ГЕНЕТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Казку про тварин – один із найдавніших жанрів фольклору – розглянуто в контексті індійського фольклорного твору "Панчатантра". Досліджено генезу сюжету казки та її міфологічний символізм.

Deals with popular animal stories which are considered to belong to the most ancient genre of folklore. Popular animal stories are traced in the context of the Indian folk stories "Panchatantra". Genesis of the tale's plot and its mythological symbolism is investigated.

Казка здавна посідає важливе місце у фольклорній спадщині. Народна казка в міру культурного поступу людства, у кожному історичному епоху оновлювалась, переосмислювалась, видозмінювалась, постійно збагачувалась і розвивалась як із погляду генетичного, так і типологічного, щедрим потоком вливалась у культурну скарбницю кожного народу як її неocenenne надбання і водночас активно збагачувала казкову традицію в цілому.

Мета цієї статті – простежити генезу сюжету та проаналізувати образи казки "Олень, черепаха і птах". У наш час в українській фольклористиці казки про тварин досліджуються мало. Ми проводимо комплексне порівняльне вивчення української народної казки про тварин та індійської "Панчатантри". Досі в контексті української казкової традиції розглядалися лише окремі казки з "Панчатантри". Нами було виявлено ряд казок, які мають спільні сюжети з індійським твором. У цій статті ми наводимо лише одну із них. Детальне вивчення цього питання сприяє розкриттю шляхів та характеру формування українських казок про тварин, впливу різноманітних культурних чинників та інонаціональних елементів на цей процес, а також вивченню особливостей засвоєння місцевою традицією мандрівних сюжетів. Ця тема ще не була об'єктом спеціального дослідження, незважаючи на її актуальність та наукову значимість.

Виявлення головних тенденцій та закономірностей української казкової традиції передбачає з'ясування генетичних джерел сюжетів та образів цих творів, вивчення особливостей засвоєння місцевою традицією мандрівних сюжетів. Яскравим прикладом такого дослідження є праця М. Драгоманова "Байка Богдана Хмельницького" [1, с. 238]. Ця робота написана під впливом теорії Т. Бенфея. Цією проблемою також займалися О. Пипін, Л. Колмачевський, В. Бобров, М. Дашкевич та інші дослідники того часу. М. Драгоманов розглянув українські варіанти байки про селянина та вужа, її індійські і класичні варіанти, схожу Езопівську байку. Він висунув припущення, що, можливо, Давній Схід є дже-

релом багатьох європейських оповідань, розглянув літературне та усне поширення індійських байок у Середньовіччі і дійшов висновку, що в народній словесності, що вважається продуктом національним, є певна кількість елементів інтернаціональних та літературних.

Та це не єдина казка, коріння якої веде до Індії, розглянемо іншу. Казку "Олень, черепаха і птах" записано 1969 року у с. Устенське Перше Здолбунівського району Рівненської області [2, с. 544]. Розповідається в ній про трьох друзів: оленя, черепаху і птаха. Якоюсь уночі заплутався олень у сітці, спробував звільнитись, але побачив, що сам нічого не вдіє. Він покликав на допомогу черепаху, що приповзла і почала гризти сітку. В цей момент прийшов мисливець, та йому під ноги кинувся птах. Мисливець побіг за птахом, і поки він його ловив, черепаха звільнила оленя. Мисливець розсердився і вирішив вбити птаха з лука, але як тільки націлився, черепаха схопила мисливця за ногу, і він промахнувся. Тоді мисливець взяв черепаху, кинув у торбу і пішов додому. Дорогою сів під деревом поїсти. Олень підкрався ззаду, підчепив рогами торбу і зник у гущавині, де на них уже чекав птах. Він дзьобом розірвав торбу і випустив на волю черепаху. Так троє друзів врятували один одного.

Схожий сюжет знаходимо і в індійській "Панчатантрі".

Історію виникнення "Панчатантри" і досі остаточно не з'ясовано. Вченим пощастило виявити широку царину середньовічної словесності народів Індії, що відома під назвою "обрамлена повість". Для цього жанру характерне об'єднання з допомогою сполучної розповідної рамки різноманітних оповідок на кшталт новели, казки чи байки. Розважальний характер вставних оповідок зазвичай поєднується із дидактичною тенденцією рамкової історії, завдяки чому збірники обрамлених повістей набувають логічної і художньої довершеності.

"Панчатантра" – книга про розум, який для її творця був насамперед уособленням житейської мудрості датується IV ст. н.е. Складається вона з п'яти частин: